

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2025 (Ekim/October)

Sahâbe-Tâbiîn Arasındaki Hoca-Talebe İlişkisinde İhtilaf: İbn Abbas ve Mücâhid Örneği*

Disagreement in the Teacher-Student Relationship Between the Companions and the Successors: The Case of Ibn Abbas and Mujahid

الاختلاف في علاقة الأستاذ والتلميذ بين الصحابة والتابعين: نموذج ابن عباس ومجاهد

Sümeýra NALBANT

Arş. Gör. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı

Res. Assist. Dr. Artvin Coruh University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Tafsir

Artvin / TÜRKİYE

sumeyranalbant@artvin.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1406-8607>

ROR: <https://ror.org/02wcpmn42>

Atıf / Citation: Nalbant, Sümeýra. “Sahâbe-Tâbiîn Arasındaki Hoca-Talebe İlişkisinde İhtilaf: İbn Abbas ve Mücâhid Örneği”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Ekim/October, 2025), 473-497.

<https://doi.org/10.31121/tader.1743954>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 16/07/2025

Kabul/Accepted: 11/10/2025

Yayın/Publication: 30/10/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

* Bu çalışma Prof. Dr. Mustafa HOCAOĞLU danışmanlığında 29.06.2018 yılında hazırladığımız Tefsirde Sahabe İhtilafı: Taberî Örneği (es-Seb'u't-Tivâl Bağlamında) başlıklı yüksek lisan tezi esas alınarak hazırlanmış ve 2019 yılında Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nde özet olarak sunduğumuz bildirinin geliştirilmiş halidir./ This article is based on the master thesis titled Tefsirde Sahabe İhtilafı: Taberî Örneği (es-Seb'u't-Tivâl Bağlamında), which we prepared under the supervision of Mustafa HOCAOĞLU on 29.06.2018 and hhis study is the improved version of the paper we presented as an abstract at the Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi in 2019. Bk. Sümeýra Nalbant, Tefsirde Sahabe İhtilafı: Taberî Örneği (es-Seb'u't-Tivâl Bağlamında), (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

Öz

İlk dönemden itibaren tefsir geleneği içerisinde müfessirlerin aynı âyetlere dair geliştirdikleri farklı bakış açıları zamanla zengin bir tefsir literatürünün teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Meydana gelen tefsir külliyyatı, pek çok farklı görüşü içerisinde barındırmaktadır. Bundan dolayı zamanla bu yorum farklılıkları yeni bir alanın doğmasına sebebiyet vererek tefsirde ihtilaf kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtilaf- lar da tasnif edilmiştir. Genel olarak iki kategoride incelenen tefsir ihtilafları, “tenevvü” (çeşitlilik) ve “tezat” (zıtlık) ihtilafı şeklinde isimlendirilmiştir. Nitekim tefsir tarihi incelendiğinde bu tasnifin İbn Teymiyye’ye (öl. 728/1328) dayandığı görülmektedir. Ondan sonraki müellifler ise bu tasnifi esas alarak ilgili rivâyetleri ve yorumları bu ikili ayrıma göre değerlendirmişlerdir. Tefsir ihtilaflarının en temel zemini, sahâbeden gelen farklı rivâyetler üzerinde bina edilmiştir. Bu tabakadaki farklılık ve zenginlik daha sonra bu yorumların genişlemesini sağlamıştır. Bu bağlamda birinci nesil ve ikinci nesil arasındaki bu ilişkiyi takip etmek ilk dönem müfessirler arasındaki irtibatı anlamak için önem arz etmektedir. Bu- radaki yorum benzerlikleri kadar tefsir görüşlerinin farklılaşması çok mühimdir. Şüphesiz buradaki ak- tarım, değişim ve gelişimin pek çok nedeni vardır. Bu çalışmada İbn Abbâs (öl. 68/687-88) ve önde gelen öğrencisi Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) üzerinden ilk dönem âyetleri yorumlama farklılığının keyfiyeti, nedenleri ve ilim anlayışı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında aynı âyette farklı görüş bildiren bu iki müfessirin o dönemdeki ilim geleneği açısından hoca-talebe ilişkisi de incelenmiştir. Araştırma, betimsel yöntem ve metin analizi kullanılarak yapılmıştır. Dolayısıyla çalışmada “Sahâbe- tâbiîn ve hoca-talebe ilişkisinde meydana gelen farklılıklar hocanın ilmî kişiliğinin etkisiyle mi oluşmuş- tur? Yoksa talebenin ilmi birikimi ve kapasitesiyle mi alakalıdır?”, “Tefsirdeki ihtilafların mahiyeti, bahsi geçen ayrıma göre midir?” ve “Sahâbe ve tâbiûn arasındaki ihtilafları hangi türe dahil edebiliriz?” sorularına cevap bulmaya gayret edilmiştir. Elde edilen veriler İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki yorum farklılıklarının yalnızca rivâyet çeşitliliğinden değil aynı zamanda bireysel içtihat, ilmi ortam ve eğitim yöntemlerinden kaynaklandığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Abbâs, Mücâhid, Tenevvü, Tezat, İhtilaf.

Abstract

From the earliest period, the diverse perspectives developed by exegetes on the same Qur’anic verses laid the groundwork for a rich tafsîr (Qur’anic exegesis) tradition. The resulting tafsîr corpus contains a wide variety of interpretations. Over time, these interpretative differences led to the emergence of a distinct field dealing with ikhtilâf (divergence) in tafsîr. These divergences were generally classified into two categories: ikhtilâf al-tanawwu’ (diversity) and ikhtilâf al-taḍād (contradiction). As observed in the history of tafsîr, this classification is attributed to Ibn Taymiyyah (d. 728/1328) and was adopted by later scholars who evaluated reports and interpretations according to this distinction. The primary basis of exegetical divergence was the differing reports transmitted from the Companions (ṣahābah). The interpretative diversity and richness within this first generation subsequently enabled the expansion of exegetical discourse. In this context, tracing the relationship between the first and second generations is essential for understanding the connections and differences among early exegetes. Both the continu- ities and divergences in their interpretations are of great importance. This study explores the nature, causes, and intellectual orientation of early interpretative diversity through the case of Ibn Abbās (d. 68/687–88) and his leading student Mujāhid b. Jabr (d. 103/721). It also examines the teacher–student relationship between these two exegetes, who sometimes offered different interpretations of the same verses, in light of the scholarly tradition of their time. Using a descriptive method and textual analysis, the study seeks to answer the following questions: “Were the divergences between the Companions and Successors shaped by the scholarly character of the teacher or by the student’s knowledge and capa- city?”, “Do these divergences correspond to the distinction between diversity and contradiction?” and “To which category can the differences between the Companions and Successors be ascribed?” The findings indicate that the exegetical differences between Ibn ‘Abbās and Mujāhid stem not only from the diversity of transmitted reports but also from individual ijtihād, the intellectual environment, and methods of instruction.

Keywords: Tafsîr, İbn Abbās, Mujāhid, Tanawwu’, Taḍād, Disagreement (Ikhtilâf)

الخلاصة

منذ العصور الأولى أدت وجهات النظر المتنوعة التي طوّرها المفسّرون حول الآيات القرآنية نفسها إلى نشوء تراث غني في علم التفسير. وقد تضمّنت المدونات التفسيرية المتشكّلة آراءً متعددة ومتنوعة. ومع مرور الزمن أفرزت هذه الاختلافات التفسيرية مفهوم "الاختلاف في التفسير"، حتى غدا مجالاً علمياً متميّزاً بذاته. وصنّفت هذه الاختلافات – كما بيّن ابن تيمية (ت 728هـ/1328م) – إلى نوعين أساسيين: اختلاف التنوع واختلاف التضاد، واعتمد العلماء اللاحقون هذا التصنيف في تقويم الروايات والتفاسير. ويُعدّ اختلاف الروايات المنقولة عن الصحابة الأساس الأول للاختلافات التفسيرية، كما أنّ ما تميّزت به طبقة الصحابة من ثراء وتنوّع أسهم لاحقاً في توسيع دائرة التفسير وتطويره. ومن ثمّ فإنّ تتبّع العلاقة بين الجيلين الأول والثاني من المفسّرين يُعدّ ضرورياً لفهم الروابط والاختلافات في التفسير المبكر، إذ تتجلّى الأهمية في ملاحظة أوجه التشابه والافتراق معاً. ولا شك أنّ عوامل متعدّدة أسهمت في انتقال هذه الآراء وتغيّرها وتطوّرها. تتناول هذه الدراسة طبيعة الاختلاف التفسيري وأسبابه واتجاهه العلمي في الفترة المبكرة من خلال دراسة حالة عبد الله بن عباس (ت 68هـ/687-88م) وتلميذه البارز مجاهد بن جبر (ت 103هـ/721م). كما تبحث العلاقة بين الأستاذ والتلميذ في إطار البيئة العلمية لذلك العصر، ولا سيما أنّهما قدّما أحياناً تفسيرات متباينة للآية الواحدة. وقد استخدم البحث المنهج الوصفي وتحليل النصوص للإجابة عن تساؤلات من قبيل: هل كانت الفروق بين الصحابة والتابعين ناشئة عن شخصية الأستاذ العلمية، أم عن معارف التلميذ وقدراته؟ وهل تنطبق هذه الفروق على التمييز بين اختلاف التنوع واختلاف التضاد؟ وأي نوع من هذين يمكن إدراج اختلافات الصحابة والتابعين فيه؟ وتُظهر النتائج أنّ الاختلافات التفسيرية بين ابن عباس ومجاهد لم تكن وليدة تنوّع الروايات فحسب، بل نتجت كذلك عن الاجتهاد الفردي، والبيئة العلمية، وطرائق التعليم.

الكلمات المفتاحية: تفسير، ابن عباس، مجاهد، تنوع، تضاد، اختلاف.

Giriş

Tefsirde ortaya çıkan ihtilaflar dikkate alındığında ilk iki nesil arasındaki hoca-talebe ilişkisinin bu görüş ayrılıklarını nasıl şekillendirdiği ve bu ayrılıkların hangi kategoriler altında değerlendirilebileceği önemli bir araştırma konusudur. Bu bağlamda öncelikle ihtilaf olgusuna değinmek faydalı olacaktır. İhtilaf, insan olmanın doğası gereği hayatın her alanında mevcuttur. Kur'an'da insanların ırksal ve dilsel farklılıkları, bu kavramla ifade edilerek Allah'ın yarattığı delillerden biri olarak sunulmaktadır.¹ Zira hem bireyler hem de toplumlar birbirinden farklı karakteristik özellikler taşımaktadır. Bu farklılıklar insanın kültürel hayatı için çeşitlilikler oluşturarak medeniyetlerin imarında önemli bir yere sahip olmaktadır. İhtilaf olgusu, her ne kadar beraberinde çatışmaları getirerek olumsuz bir anlamı çağırırsa da insan hayatında pozitif katkılar da sunmaktadır. Özellikle ilim alanında ihtilafın varlığı gelişmeye yardımcı en önemli hususlardan birisidir.²

İhtilaf, her ilimde farklı bir terim anlama sahiptir. Tefsir ilminde ihtilaf, âyetlerin anlamları ve âyetler hakkında müfessirler arasında görülen farklılıklar olarak ifade edilmektedir.³ Bu bağlamda yorum kavramının tabiatına has müfessirin öznelliği meselesi ortaya çıkmakta ve bu da âyetlerin tefsirinde ihtilafa sebebiyet vermektedir.⁴ Tefsirde ihtilaf olgusu İbn Teymiyye'nin kategorik ayrımıyla birlikte sistematik olarak ele alınmaya başlamış ve kendisinden

¹ er-Rûm 31/22.

² Ferruh Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'an Özelinde Tefsirde İhtilaflar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 32; Musa Bilgiz, "Kur'an'da İhtilaf, Tefrika ve Hizip İfadeleri", *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri (Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu Bildirileri)*, ed. Halit Çalış vd. (Konya, 2016), 35-40.

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 1/154; Recep Demir, "Tefsirde İhtilaf Olgusu ve Tercih İlkeleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2021), 5-6.

⁴ İsmail Çalışkan, "Tefsirde Sahâbe İhtilafları", *Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu : 22 – 23 Mayıs 2015 / Sivas* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 220-224; Mevlüt Erten, "Tefsirde Sahâbenin Öznelliği", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/27 (2016), 59-85; Fatih Yitek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 164-177.

sonra bu kavram onun söz konusu tasnifi üzerine inşa edilmiştir.⁵ Buna göre tefsirde meydana gelen ihtilaflar ikiye ayrılmaktadır: tenevvü‘ ihtilafı ve tezat ihtilafı. Tenevvü‘ ihtilafı ıstılahı bir kavram olarak “Bir âyetin – anlamı sahih olduğu ve ona yüklenen manaları birbirine çelişkili olmadığı sürece- hakkında söylenen bütün anlamlara muhtemel olmasıdır.” şeklinde tanımlanmaktadır”. Tezat ihtilafı ise “Zıt olan iki görüşten ikisinin aynı anda söylenmesinin mümkün olmadığı.” türü ifade etmektedir. Bir başka ifade ile tezat ihtilafı, birbirleriyle zıt ve çelişen farklı yorumları anlatmaktadır.⁶ Bu teorik ayrım erken dönem tefsir örneklerinin analizinde önemli bir ölçüt işlevi görmektedir.

Tefsir geleneğinde tenevvü‘ ihtilafı müspet bir anlama sahipken tezat ihtilafı menfi addedilmiştir. Bu nedenle sahâbe tefsirinde tezat ihtilafının varlığı modern döneme kadar ilk nesil tefsirinde kabul görmemiştir.⁷ Hatta Süyûtî (öl. 911/1505) sahâbe-tâbiîn arasında vuku bulan ihtilafların da tenevvü‘ ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Nitekim meydana gelen bu görüş ayrılıkları ona göre farklı bir anlamı değil, kavramların değişik şekillerde açıklanmasını anlatmaktadır.⁸ Buradan hareketle tenevvü‘ ve tezat ihtilafı ayrımının erken dönemden itibaren tefsir ihtilaflarını anlamada temel bir ölçüt olarak benimsendiği düşünülebilir. Böylece bu tasnif bize sahâbe-tâbiîn arasındaki yorumların hangi durumda zenginlik, hangi durumda ise çelişki olarak değerlendirileceğini belirlemede önemli bir referans noktası sunmaktadır.

Öte yandan âyetleri yorumlama faaliyeti kişinin kendi döneminden, çevresinden, toplumundan ve bizzat kendi şahsi yapısından ayrı düşünölemeyecek öznel bir çaba içerisinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber’e isnad edilen rivâyetler başta olmak üzere sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillerden gelen haberlerin doğruluk ve uygulanabilirliği (nesh edilip edilmediği tartışmalı meseleler ve tarihsel uygulama olup olmadığı tartışmalı konular) ilk nesilden itibaren tartışılmalıdır. Kur’ân’ın tefsiri konusunda yaşanan ihtilaflar, daha ziyade tâbiîn neslinin son döneminden sonraki dönemdeki bir olgu olarak kabul edilmiş, ilk dönemlerdeki görüş ayrılıkları müsemma benzerliği ve çeşitlilik olarak addedilmiştir. Ancak tefsire dair rivâyetler dikkatle incelendiğinde ilk ihtilaf nüvelerinin Hz. Peygamber hayatta iken nüzul döneminde atıldığı, nüzul dönemi sonrasında ise sahâbe ihtilafları arttığı ve bu görüş ayrılıklarının sadece nakilden kaynaklanan bir çeşitlilik değil, onların şahsi görüş ve ilmi kapasitelerinin de etkili

⁵ Ebu’l- Abbas Takiyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr* (Beyrut: Dâru Mektebetu’l-Hayat, 1980), 20-31; Ferruh Kahraman, “Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve ihtilafa Bakış Açısı”, *Usûl Dergisi* 12 (2009), 135; Demir, “Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri”, 3.

⁶ Takiyyuddîn İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*, thk. Adnan Zerzûr (Dimeşk, 1972), 58; Musâid b. Süleymân Tayyâr, *Fusûl fî usûli’t-tefsîr* (Riyad: Dâru’n-Neşr ed-Düveli, 1993), 58-60; Muhammed b. Abdurrahman b. Salih Şâyi’, *Esbâbu ihtilâfi’l-müfessirîn* (Riyad: Mektebetu’l-Ubeykan, 1416), 16.

⁷ Mûsâ’id b. Süleyman et-Tayyâr, *Şerhu Mukaddimeti fî usûli’t-tefsîr li-İbn Teymiyye* (Riyad: Dâru İbn Cevziyye, 1427), 52-62, 65; Çalışkan, “Tefsirde Sahâbe İhtilafları”, 236-238; Enes Büyük, “Sahâbe Tefsirinde Hakikî İhtilâf Problemi ve Gereçekler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2019), 107-129; Sümeýra Nalbant, *Tefsirde Sahâbe İhtilafı* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 10.

⁸ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim (Kahire: Hey’etü’l-Misriyyeti’l-Âmmeti li’l-Kitâb, 1394), 4/253.

olduğu tezat ihtilafları olduğu görülmektedir.⁹ Ayrıca tefsirde yaşanan ihtilafların nedenleri tarihi süreç içerisinde çeşitli tasniflerle ele alınmıştır. Bazıları Kur’ân metni ve rivâyetlerden kaynaklanan ihtilaflar şeklindeki ayrımı kabul ederken bazıları metinden, müfessirden ve harici etkenlerden kaynaklanan ihtilaflar şeklinde bir ayrım benimsemiştir. Bazı araştırmacılar da ihtilaf sebeplerini Allah, müfessir, metin ve harici unsurlar şeklinde dörtlü tasnife tabi tutmuşlardır.¹⁰ Dolayısıyla ihtilafın nedenlerini araştırma ve ihtilafların doğurduğu sorunları giderme çabası, bu konunun daima ilmî olarak gündemde kalmasını sağlamıştır. Bu bağlamda bizim çalışmamız müfessirden kaynaklanan ihtilaflar üzerinde odaklanmaktadır. İlâveten ilim ortamı ve müfessirin kendi ilmi salâhiyetinin neden olduğu bu muhalefet kültürü, bu çalışma vesilesiyle göstermeye çalışmaktadır. Bu hususta müfessirin özneliği esas olup çalışmamızda seçilen örnekler bu durumu açıklamaktadır.

Sahâbe neslinde başlayan ve sahâbenin çeşitli bölgelerde ilmî faaliyette bulunmasıyla bölgesel farklılık kazanan görüşler zamanla sistemleşerek ilk dönem tefsir ekollerini meydana getirmiştir. Mekke, Medine ve Irak/Kûfe ilim merkezleri göz önüne alındığında Kur’ân’ın hem okuyuş hem de tefsir edilmesinde birbirinden karakteristik farklılıklar olduğu görülmektedir. Kur’ân’ın tefsir edilmesinde meşhur olan bazı sahâbeler vardır. Bunlar İbn Mes’ûd (öl. 32/652-53), Übey b. Ka’b (öl. 33/654 [?]) ve İbn Abbâs (öl. 68/687-88) gibi ders halkaları olan sahâbeler ile Hz. Ali (öl. 40/661), Abdullah b. Amr b. As (öl. 65/684-85) ve Ebû Musa el-Eş’arî (öl. 42/662-63) gibi tefsir naklinde ön plana çıkan sahâbeler bulunmaktadır.¹¹

Sahâbenin geneline bakıldığında onların tefsir konusunda iki kısma ayrıldığı söylenebilir: İbn Abbâs, İbn Mes’ûd gibi âyetleri yorumlamaktan çekinmeyip Hz. Peygamber’den çokça nakillerde bulunanlar; Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), Hz. Ömer (öl. 23/644) ve İbn Ömer (öl. 73/693) gibi Kur’ân hakkında görüş beyan etmekte ihtiyatlı davranıp nakil konusunda ince ele-yip sık dokuyanlar.¹² Sergilenen bu iki tutum şekli sonraki nesilde de devam etmiştir. Sahâbeye öğrencilik yapan tâbiîn’in de hocalarından etkilenecek aynı tavrı sürdürmüştür. Bu anlamda İbn Abbâs gibi Arap dilini ve şiirini kullanan, Câhiliye örf ve adetlerine vakıf ve te’vil de sakınca görmeyen bir sahâbeye öğrenci olmak kişiyi daha cesur ve te’vil sınırlarını zorlamaya iten bir

⁹ Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2012), 86; İbn Tey-miyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, 58; Mehmet Zeki Duman, “Kur’ân Tefsirinde Sahâbenin İhtilafları”, *Erci-yes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987), 289-310; Nalbant, *Tefsirde Sahâbe İhtilafı*, 45-48.

¹⁰ Kahraman, “Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve İhtilafa Bakış Açısı”, 141-144; Çalışkan, “Tefsirde Sahâbe İhtilafları”, 217-242; Demir, “Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri”, 10; Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 315-339.

¹¹ Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 33-86; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdîr eş-Şâfi’î ez-Zer-keşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, thk. Ahmed Ali (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1376/1957), 1/8; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur’ân*, 4/233; Ali Ekber Babaî, *Tefsir Ekolleri: İlk Müfessirler, Rivâyet Ekolü, Rivâyet Tefsirleri*, çev. Kenan Çamurcu (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014), 153-203; Ahmet Şerbâsî, Hz. Peygamber’den Günümüze Tefsir Ekolleri, çev. Mustafa Özcan (İstanbul: Özgü Yayınları, 2010), 74-90.

¹² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u'l-beyân ’an te’vili âyi'l-Kur’ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekke: Dârü't-Terbiyye ve't-Türâs, ts.), 1/92-96; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Ya-yınları, 2010), 10; Saliha Türcan, *Rivâyet Geleneğinin Dönüşümü* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 40-46.

saik olabilir.¹³ İşte bu nedenle tâbiîn ihtilaflarında gözden kaçırılmaması gereken bir nokta kendisinden ders alınan sahâbenin de farklı niteliklere haiz olması bakımından önem arz etmesidir. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak bazı araştırmacılar; İbn Abbâs gibi genç sahabiler ile tabiiler arasında yaşanan ilmî münakaşaları tahlil etmekte bu iki nesil arasında ilmi rekabetin olduğunu belirterek tabiilerin mutlak anlamda sahâbeye ittiba etmedikleri, özellikle büyük tabiilerin ilim alanında bazı sahabilerin önüne geçtikleri, İbn Abbâs’a olan muhalefetin onun daha fazla içtihadı meyletmesi sebebiyle onun şahsî yorumlarına yönelik olabileceği ve eleştiri kültürünün bu alanda güçlü bir yeri olduğu yönünde önemli ve dikkate değer çıkarımlarda bulunmaktadır.¹⁴

Bu çalışmada İbn Abbâs ve önde gelen öğrencilerinden Mücâhid ile arasındaki ilişki tenevvü’ ve tezat ihtilafı bağlamında ele alınmaktadır. Bu iki önemli ismin seçilmesinde Mücâhid’in Kur’ân’ı baştan sona üç defa İbn Abbâs’a tefsir ettiğine dair rivâyetin önemli bir yeri bulunmaktadır.¹⁵ Söz konusu bu rivâyetten hareketle Mücâhid’in İbn Abbâs’a üç kez arz etmesinin kabul edilmesiyle birlikte beklenenin aksine yorumlarının her zaman örtüşmediği görülecektir. Zira onların arasında ihtilafa konu olan pek çok görüş ayrılıkları rivayet edilmiştir. Bu çerçevede çalışmada vereceğimiz örneklerde de görüleceği üzere hoca ve talebe ilişkisinin tam anlamıyla âyetleri yorumlamada bir benzerlik içermediği ve yorumda farklı tercihlerin kolaylıkla yapılabildiği görülmektedir. Mevzubahis konuyla ilgili rivâyetler Taberî tefsiri ile sınırlandırılmaktadır. Taberî’nin tefsirinden hareketle incelediğimiz örnekler ulûmü’l-Kur’ân konularından ahkâmü’l-Kur’ân, mutlak-mukayyed, nesh, hakikat-mecaz, hurûf-ı mukattaa, zaminin mercii ve kelime izahları başlıklarından seçilmiş olup bu örneklerle sınırlıdır. Zikrolunan haberlerin tahriri, meselenin ihtilaf olgusu ve nedenleri üzerine odaklanıldığı ve sosyokültürel yapının etkileri üzerine odaklanması sebebiyle yapılmamıştır. Çalışmada ilgili örneklerin tahlil edilmesinde betimsel yöntem ve içerik analizi kullanılmıştır. Böylece bu makale ile İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki farklılıklar tespit edilmiş, ayrılıkların keyfiyeti ortaya konulmuş ve ihtilafın nedenleri incelenmiştir.

İhtilaf literatürü ile ilgili tefsir alanında pek çok çalışma yapılmıştır.¹⁶ Tefsirde ihtilaf, sahâbe tefsirinde ihtilaf gibi çalışmalar mevcut olsa da iki tabaka arasındaki ihtilafın mukayese

¹³ Ali Özek, “Dirâyet Müfessiri İbn Abbâs”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 71-74; İsmail Aydın, “İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü”, *EKEV Akademi Dergisi* 17/48 (2011), 118-128.

¹⁴ Dikkat çekici bir şekilde çalışmada Mücâhid b. Cebr ile ilgili bir örnek geçmemektedir. Ahmed Snobar, “Küçük Sahâbiler ve Tabiûn Arasındaki İlmî Rekabet -İbn Abbâs ve Bazı Tabiiler Arasındaki İlmî Tartışmalara Yönelik Analitik Bir İnceleme- et-Tenâfüsü’l-İlmî Beyne Tabakalın Sığâri’s-Sahâbe ve Tabakati’t-Tâbiîn: Dirâse Tahliliyye li’l-Münakaşâti’l-İlmiyye Beyne İbn Abbâs ve Ba’zî’t-Tâbiîn”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-III: -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri- Tebliğ ve Müzâkereler* (İstanbul, 2018), 323-341.

¹⁵ Ebû’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrû’l-imam Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebu’n-Neyl (Mısır: Dârü’l-Fikri’l-İslâmi’l-Hadîse, 1989), 84-85.

¹⁶ Kahraman, “Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve ihtilafa Bakış Açısı”; Şadi Eren, “Kur’ân’ın Bütünlüğü ve Tefsirde Tenevvü’ İhtilafı”, *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 23-32; Nûrah bnt. Abdilazîz Ali - Hâcer bnt. Ferhan b. Mezîd el-‘Uteyibî, “İhtilâfu’t-tenevvü’ ve’l-ihtilâfu’t-tezâd lede’l-müfessirîn: dirâsetün tefsîriyyetun menheciyyetun fi sûreti’l-En’âm”, *Mecelletu’l-ulûmi’t-Terbevîyyeti ve’d-dirâseti’l-insânîyyeti* 5/12 (2020), 118-153; Abdullah b. Abdullah el-Edhel, *İhtilâfu’t-tenevvü ve ihtilâfu’t-tezât fi tefsîri’s-selef* (Riyad: Suud İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, Doktora Tezi, 1407); Muna bnt. Abdilaziz Muayzer, *İhtilâfu’t-tenevvü fi’t-tefsîr dirasetun nazariyyetun tatbikiyyetun* (Riyad: Dârü’l-Âsime, 1434);

edilerek arka planı göz önünde bulunduran bir perspektifle ele alınmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın literatürde tezat ve tenevvü' ihtilafı bağlamında ilk nesil arasındaki ilişkinin tahlil edilmesi açısından bir katkı vermesi umulmaktadır. Bu meyanda İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki ilişkinin daha önce tefsir anlayışı açısından ele alındığını belirtmek gerekir. Fakat bu çalışma bizim ele aldığımız tezat ve tenevvü' ihtilafı yönünü içermemektedir. Hoca-talebe ilişkisini inceleyen bu çalışma, Mehmet Selim Ayday'a ait "Abdullah b. Abbâs ile Talebesi Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Tefsir Rivâyetlerinin Karşılaştırılması" isimli tebliğdir.¹⁷ Bu çalışmada yorumdaki benzerlikler ve farklılıklar metot ve yorum farklılıkları açısından ele alınmaktadır. Bizim çalışmamızda ise rivâyetlerin sadece metin içerikleri değil aynı zamanda dönemin ilmî ortamı, hoca-talebe ilişkisi ve bireysel içtihat unsurları da analiz edilerek konu daha bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Yine konuyla ilgili olarak Ahmed Snobar'a ait "Küçük Sahâbîler ve Tabiûn Arasındaki İlmî Rekabet -İbn Abbâs ve Bazı Tabiîler Arasındaki İlmî Tartışmalara Yönelik Analitik Bir İnceleme -et-Tenâfüsü'l-İlmî Beyne Tabakalın Sıgârî's-Sahâbe ve Tabakati't-Tâbiîn: Dirâse Tahliliyye li'l-Münâkaşâti'l-İlmiyye Beyne İbn Abbâs ve Ba'zı't-Tâbiîn-"¹⁸ isimli bir çalışma daha bulunmaktadır. Bu makale bizim çalışmamızla eleştiri ve muhalefet kültürünü inceleme açısından ve sahâbe-tâbiîn tabakasının mukayese edilmesi yönüyle benzerlik göstermektedir. Ancak farklı disiplinlerde ele alınması ve ihtilaf açısından değerlendirilmemesi sebebiyle farklılık arz etmektedir.

Araştırmamız iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki hoca-talebe ilişkisi ortaya konulmaya ve ihtilafın arka planı hakkında bir resim çizilmeye gayret edilmiştir. İkinci bölümde ise Mücâhid'in İbn Abbâs'a muhalefet ettiği hususlar irdelenmiş, buna dair bazı örnekler verilerek bunların hangi ihtilaf türüne girdiği belirlenmeye ve ihtilafların nedenleri hakkında arka plan bilgisi göz önünde bulundurularak çıkarımlarda bulunulmaya çabalanmıştır.

1. İbn Abbâs ve Mücâhid b. Cebr'in İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri Açısından Konumu ve Değeri

İbn Abbâs, Mekke tefsir ekolünün kurucusu kabul edilmektedir. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve Hz. Meymûne'nin (ö. 51/671) İbn Abbâs'ın teyzesi olması sebebiyle

Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar*; Ferruh Kahraman, "Tefsirde Tenevvü ve Tezâd İhtilâfı Ayırımının Yetersizliği", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 85-107; Ferruh Kahraman, "Tefsirde İhtilaflar ve Sebepleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009), 157-183; Kahraman, "Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve İhtilafa Bakış Açısı"; Erten, "Tefsirde Sahâbenin Öznelliği"; Çalışkan, "Tefsirde Sahâbe İhtilafları"; Duman, "Kur'ân' Tefsirinde Sahâbenin İhtilafları"; Sâlih Nâsır, "Min Esbâbi ihtilâfi'l-müfessirîn el-müteallikati bi-merci'il zamîr", *Dâru'l-Manzûme* 34 (2007), 191-261; Ali - el-Uteyibî, "İhtilâfu't-tenevvü' ve'l-ihlâfu't-tezâd lede'l-müfessirîn: dirâsetün tefsiriyyetun men-heciyyetun fî sûreti'l-En'âm"; Şâyi, *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessirîn*; Demir, "Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri"; Vedat Yetkin, "Tefsir Kâidelerinin Rivâyet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2025), 1-30.

¹⁷ Mehmet Ayday, "Abdullah b. Abbâs ile Talebesi Mücâhid b. Cebr'e Nisbet Edilen Tefsir Rivâyetlerinin Karşılaştırılması", *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler -I- Kur'ân İlimleri ve Tefsir*, ed. Hidâyet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020).

¹⁸ Snobar, "Küçük Sahâbîler ve Tabiûn Arasındaki İlmî Rekabet".

Resûlullâh'a ve evine yakın olmuş, küçük yaşlardan itibaren vahiy ortamına tanıklık etmiş ve pek çok sahâbe meclisine katılmıştır. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in ona ilim konusunda dua etmesi, onun ilim sahasında öne çıkmasını sağlamıştır. Hz. Ömer'in küçük yaşına rağmen ilim meclislerinde ona söz vermesi onun konumunu pekiştirmiştir. İbn Abbâs bu yetkinliği sebebiyle tercümânü'l-Kur'ân sıfatıyla anılmaktadır. Tefsir anlayışında şiirle istişhad etmesiyle rey ile tefsire öncülük etmiştir.¹⁹

İbn Abbâs'ın yetişmesinde sahâbenin önde gelenlerinin önemi büyüktür. Onun ilmi birikimi kısa zamanda bizzat şahit olduğu Hz. Peygamber'in hayatı ile sınırlı olmamıştır. İbn Abbâs, Hz. Ömer başta olmak üzere Hz. Ali, Ubey b. Ka'b, Muâz b. Cebel (öl. 18/639) ve Zeyd b. Sabit (öl. 45/665 [?]) gibi ilimde önemli mevki sahibi sahâbeden ders almış; Kâ'b el-Ahbâr (öl. 32/652-53 [?]) ve Abdullah b. Selâm (öl. 43/663-64) gibi Yahudi âlimi iken Müslüman olmuş sahâbeden de Ehli kitap ve kıssalar ile ilgili bilgiler konusunda faydalanmıştır.²⁰ İbn Abbâs'ın bu kadar geniş bir hoca yelpazesine sahip olması aslında onu İbn Abbâs yapan şeylerin başında gelmektedir. Çünkü birebir yapılan ilmi faaliyet ile sadece bilgi aktarımı değil hal/tavır aktarımı da birlikte gelmekte böylece birçok meselede farklı bakış açısını sergileyebilme gücünü elde etmek mümkün olmaktadır. Ayrıca pek çok meselede sahâbenin birbirleriyle olan ihtilafına tanıklık etmesi²¹ veyahut aynı konuda aktarılan muhtelif haberlere vakıf olması ihtilafın doğal varlığını kabul ederek ona esneklik kazandırmış ve onun bu konuda hüküm verme/içtihat etme yetkisini de geliştirmiş olmalıdır.²² Böylece sahâbe içerisinde Kur'ân hakkında konuşan cesur bir kişilik haline gelmiştir. Aynı zamanda İbn Abbâs'ın ilim sahasında ihtilafın varlığını müspet anlamda bir olgu olarak değerlendirmesinden bahsedilebilir.²³

İbn Abbâs, Mekke'de ders halkaları kurmuş Mücâhid, İkrime (öl. 105/723) ve Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]) gibi pek çok tabî'yi yetiştirmiştir. Aktarılan bilgilere göre Mücâhid, İbn Abbâs'ın huzurunda Kur'ân'ı otuz defa hatmetmiş ve Kur'ân'ı baştan sona üç defa İbn Abbâs

¹⁹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 4/236; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 61-64; Babaî, *Tefsir Ekolleri: İlk Müfessirler, Rivâyet Ekolü, Rivâyet Tefsirleri*, 158-183.

²⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 63-66; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 98.

²¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Bedruddîn Muhammed Abdullah ez-Zerkeşî, *Hiz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: Otto, 2015); İhsan Arslan, *Hiz. Peygamber ve Sahâbe Örnekliğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, ed. Mehmet Şamil Baş (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2018).

²² İbn Abbâs'ın Allah Teala'nın sıfatları hakkında Kur'ân'da geçen kavramları te'vil ettiği görülmektedir. Bu bağlamda onun "kürsü" (el-Bakara 2/255) kavramına ilim anlamı takdir ettiği görülmektedir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekke: Dârü't-Terbiyye ve't-Türâs, ts.), 5/397-398; Mesut Kaya, "Tefsirin Erken Döneminde Te'vil: Mücâhid b. Cebr'in Aklî Yorumları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 6-7.

²³ Konuyla ilişkilendirebileceğimiz bir rivâyette şöyle geçmektedir: İhtilafların varlığı hakkında kendi kendine düşünen Hz. Ömer İbn Abbâs'a "Peygamber'i, kitabı ve kiblesi tek olan bir toplum nasıl olur da ihtilaf eder?" şeklinde bir soru yönelttiğine İbn Abbâs'ın cevabı "Kur'ân bizim içinde dahil olduğumuz bir dönemde indi. Biz indirilen âyetleri okuyor ve anlıyorduk. Bizden sonrakiler ise ne için indirildiğini bilmedikleri âyetleri okuyacaklar. Onların kendilerine ait görüşleri olacak ve bundan dolayı ihtilafa düşecekler." olmuştur. Bu rivâyet bize ilk dönemlerde başlayan ihtilaf olgusunun varlığını, İbn Abbâs'ın doğal bir şekilde bu durumu kabullendiğini ve olumlu anlamda değerlendirdiğini göstermektedir. Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, thk. Selim b. İd el-Hilâlî (Suudi Arabistan: Dâr İbn Affân, 1992), 2/691; Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 166-167.

ile birlikte tefsir etmiştir.²⁴ İbn Abbâs'tan gelen nakillerde Mücâhid'e atfedilen senet en güvenilir tarik olarak kabul edilmiştir. Mücâhid'in İbn Abbâs ile yaptığı tefsir derslerini yazıya geçirdiği nakledilmiş hatta aynı metotla kendisinin de öğrencilerine tefsir bilgilerini imla ettirdiği belirtilmiştir. Bunun yanında hem İbn Abbâs'a hem de Mücâhid'e tefsir isnad edilmiştir.²⁵ Bu konuda Fuat Sezgin hicrî ilk asırdan itibaren tefsirin yazılı kaynaklar üzerinden nakledildiğini belirtilmiş; Ömer Dinç onun bu tezini gerekçe ve delilleriyle ortaya koyarak bu iddiayı desteklemiştir.²⁶ Ayrıca bu konuyla ilgili olarak bir rivâyette İbn Ebi Müleyke'den şöyle bir haber nakledilmiştir: “Mücâhid'i, İbn Abbâs'tan Kur'ân'ın tefsirinden sorarken gördüm. Yanında levhalar vardı. İbn Abbâs ona 'yaz' diyordu. Ona tefsirden tümünü, soruncaya kadar devam etti.”²⁷ Bu bilgiler ışığında Mücâhid'in İbn Abbâs'tan yalnızca sözlü bilgi almadığı aynı zamanda bu bilgileri sistemli biçimde kayıt altına aldığı ve tefsir faaliyetinin erken dönemde yazılı forma bürünmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu durum ayrıca İbn Abbâs ile Mücâhid arasında gelişen ilmî ilişkinin derinliğini ve ilk nesil içindeki görüş ayrılıklarının kayıt altına alınarak sonraki kuşaklara aktarıldığını ortaya koymaktadır. Böylece İbn Abbâs ve Mücâhid arasında mukayese yapılırken aralarında vuku bulan ihtilafların önemi ortaya çıkmaktadır. Nitekim Mücâhid'in İbn Abbâs'tan farklı görüşlere sahip olması ona tanınan serbestliği ve onun tercih yetkisine sahip olmasını göstermektedir. Yine bu konuyla ilişkili olarak Sezgin, İbn Abbâs'ın ders halkalarında zaman zaman ona muhalefet eden görüşlerin dile getirildiğini ve bu görüşlerin öğrenciler tarafından kayıt altına alındığını belirtmektedir.²⁸ Bu bağlamda Mücâhid gibi önde gelen öğrencilerin kendi içtihatlarını ortaya koymaları, hoca-talebe ilişkisinde tefsir farklılaşmasının meşruiyetini ve erken dönem yorum çeşitliliğinin doğal karşılandığını göstermektedir.

²⁴ Bu bilginin otuz defa kıraat ile tecvit ilke ve esaslarına uygun olarak ve üç defa da garip lafızlar gibi tefsir usulüne yönelik okuma şeklinde değerlendirilmiştir. Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 84-85; Nur Ahmet Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri -Mekke Ekolü Örneği-* (İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 142.

²⁵ Abdullah İbn Abbâs, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*, thk. Mecdüddîn b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992); Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*; Nurdoğan Türk, “Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)”, *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/1 (26) (2020), 198-200; İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII (1978), 36-50.

²⁶ Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/55, 59, 63-80; Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 58-87; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 16, 37-49, 131-150; Türkan, *Rivâyet Geleneğinin Dönüşümü*, 18-20. İbn Kesîr tefsirinden hareketle tefsirde rivâyet geleneği üzerinde çalışan Saliha Türkan da tefsir yazımı ile ilgili olarak İbn Kesîr'in tefsirinde nakillerde bulunurken yine İbn Abbâs'ın öğrencilerinden olan Süddî ve Dahhâk hakkında onların tefsirlerinden haber aktardığına dair bilgiler bulunduğu bahsetmektedir. Ömer Dinç de Katâde, Hasan Basrî, Kelbî ve Süddî hakkında benzer bilgiler aktarmaktadır. Türkan, *Rivâyet Geleneğinin Dönüşümü*, 138-140; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 185-188.

²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/100; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 95-97; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 33; Muhammed Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/441.

²⁸ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/60; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 44.

Mücâhid, ilmi yetkinliğine İbn Abbâs ile ulaşmış olsa da dönemin ilim kriterlerine uygun olarak pek çok sahâbeden ders almıştır.²⁹ Bunların başında kölesi olduğu Kays b. Saib gelmektedir. Mücâhid, ilk öğrenimine Kays b. Saib ile başlamış daha sonrasında Hz. Âişe (öl. 58/678), Hz. Ümmü Seleme (öl. 62/681), Hz. Cüveyriye (öl. 56/676), Hz. Ali, İbn. Mes'ûd, Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675), Ebû Hüreyre (öl. 58/678), Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) ve Ümmü Hani bnt. Ebû Talib (öl. 50/670) gibi pek çok sahâbeden rivâyette bulunarak onların ilimlerinden faydalanmıştır.³⁰ Mücâhid'in hocası İbn Abbâs gibi olaylara farklı açıdan bakma ve âyetleri cesur bir şekilde değerlendirmesinde pek çok anlayışı mülâhaza etmesinin etkisi olduğu açıktır. Özellikle Hz. Aişe ve İbn Mes'ûd gibi bizzat sahâbeyi eleştiren sahâbeye tanık olması onun özgür ve hoşgörü ortamında eleştirinin ve farklı düşüncelerin ifade edilmesine tanınan zihniyeti benimsediğini düşündürmektedir. Gelen haberleri göz önünde bulundurduğumuzda bu durumun teyit edilmektedir. Zira Mücâhid'in geleneğe aykırı bazı aklı yorumlarda bulunduğu kendi döneminde gelen tepkiler üzerine şu cevabı verdiği görülmüştür: "Ben tefsire dair görüşlerimi Peygamber'in onlarca sahâbesinden öğrendim."³¹

Bu bilgiler ışığında ilim ve tefsir anlayışları birbirinden farklı hocaların varlığının Mücâhid gibi ilim merakı³² ve sevgisi üst düzey olan bir öğrencide³³ meczedildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Mücâhid'in muhakeme gücüne sahip olması nedeniyle İbn Ömer tarafından övüldüğü ve bu yönünün rey tefsirinde öncü olmasına sebebiyet verdiğinden bahsedilmektedir.³⁴ Bu durum İbn Abbâs ile Mücâhid arasında meydana gelen görüş ayrılıklarının, yalnızca rivâyet farklılıklarından ibaret olmadığını aynı zamanda Mücâhid'in sahip olduğu ilmî yetkinlik ve içtihat kabiliyetinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Ancak yine de Mücâhid'in, İbn Abbâs'ın öğrencisi olduğu için tefsirde otorite olarak kabul edildiğini belirtmek gerekir.³⁵ Dolayısıyla onun reyde gelişmesindeki en önemli unsurun hocasının ona sağladığı imkân olarak okunabilir. Buna göre İbn Abbâs, Mücâhid'in potansiyel ilmi kuvvetini kullanması için ona geniş alan tanıyarak içtihad kabiliyetini kullanmasını sağlamıştır. Mücâhid de bu alanı verimli bir şekilde kullanarak muhakeme yeteneğiyle ilmi gücünü ortaya koyabilmiştir.

²⁹ İbn Teymiyye, İbn Abbâs'ın öğrencileri olan Sa'id b. Cübeyr (öl. 95/713), Mücâhid, İkrime (öl. 106/724), Tâvûs b. Keysân (öl. 106/724) ve Atâ' b. Ebî Rebah'ı (öl. 114/732) tefsirde insanların en bilgilisi olarak nitelendirmektedir. Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 4/240-241.

³⁰ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 95-100.

³¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 98; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 32; Babaî, *Tefsir Ekolleri: İlk Müfessirler, Rivâyet Ekolü, Rivâyet Tefsirleri*, 211; Kesler, "Mücâhid b. Cebr", 31/443.

³² Ömer Dinç, Mücâhid'in merak ve öğrenme isteği ile yaptığı rihlelere dair rivâyetleri değerlendirirken onun mevali statüsünde olmasıyla ilişkilendirmektedir. Buna göre mevalilere karşı yönetilen dışlayıcı politika onları ilme sevk etmiştir. Yazının bilinmesi ve kullanılması hususunda Araplardan daha iyi durumda olan mevali ise bu kabiliyetini kullanarak ilmin yazıya geçirilmesinde önemli adımlar atmıştır. Burada Dinç, Mücâhid'in her şeyi kaydetme ve yazma isteği konusunda ön plana çıktığını vurgulamaktadır. Dinç, *Erken Dönem Tefsir Gelenğinde Nakil Anlayışı*, 150-158.

³³ Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", 31-32; Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri*, 142.

³⁴ Orhan Karmış, "Tefsir Tarihinin Büyük Siması: İmam-ı Mücâhid", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1985), 11.

³⁵ Kaya, "Tefsirin Erken Döneminde Te'vil", 4.

Mücâhid'in tefsir anlayışı, öncelikle âyetler hakkında elde ettiği nakilleri aktarmak olmuştur. Ardından Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etmiş, sonrasında âyetleri Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlerle açıklamıştır. Kelime izahlarında Arapçadaki yetkinliğini göstererek hocası İbn Abbâs gibi şiirle istişhad etmiştir. Cerrahoğlu, bu konuda onu ilk Arap dili lügatçisi olarak kabul etmektedir. Zehebî ise âyetleri zahiri dışında yorumlaması nedeniyle onun aklî tefsire geniş alan tanıdığını ve bu nedenle eleştirildiğini belirtmektedir.³⁶ Bu nedenle Mücâhid, akli tefsirin öncü isimlerinden kabul edilmiştir. Onun âyetleri getirdiği yorumlar dikkate alındığında İbn Abbâs'ın öğrencisi olması hasebiyle içtihadı başvuran bir müfessir olarak dirâyet tefsirinin ilk örneklerini veren âlimlerden biri olduğu ifade edilebilir.³⁷

İbn Abbâs ile Mücâhid arasındaki ilişki, aktarıma dayalı bir hoca-talebe ilişkisinin ötesinde istişareyi esas alan, birlikte düşünülen ve müzâkere edilen bir ilmi zemine dayanmaktadır. Kaynaklarda İbn Abbâs'ın öğrencilerine söz hakkı tanıdığı, onları konuşmaya teşvik ettiği ve gerektiğinde hatalarını düzelterek doğrusunu gösterdiği rivâyet edilmektedir.³⁸ Bu yaklaşım, Hz. Peygamber'in bazı sahâbîleri huzurunda içtihadı teşvik etmesiyle benzerlik arz etmektedir. Dolayısıyla İbn Abbâs'ın yöntemi, sahâbe arasında yerleşik olan ve nübüvvetten izler taşıyan bir eğitim anlayışının devamı niteliğindedir. Ayrıca bir başka rivâyete göre İbn Abbâs'ın etkili bir anlatıma sahip biri olarak namazlardan sonra cemaate hitap ettiği, eğer mecliste Arapça bilmeyen kimselerin bulunduğu bilgisi gelirse bir tercümana sözlerini tercüme ettirdiği rivâyet edilmektedir.³⁹ Burada onun müminlerin eğitimini ne kadar önemseydiği görüldüğü gibi, eğitimde farklı metotlarla bilgi akışını sağladığı bu hareketinden anlaşılmaktadır. Öte yandan İbn Abbâs'ın öğrencilerini bağımsız düşünmeye ve fetva vermeye teşvik ettiği de söylenmektedir. Bunun da öğrencisi Mücâhid'in farklı görüşleri benimsemesinde etkin rol oynadığı düşünülebilir. Hatta bazı araştırmacılar Mücâhid'in İbn Abbâs'tan en az rivâyet nakleden kimse olarak tespit etmişlerdir.⁴⁰ Ancak tefsir ile ilgili en çok rivâyette bulunan tâbiîn müfessirinin de Mücâhid olması dikkat çekici bir husustur. Bunun sebebinin İbn Abbâs'ın öğrencilerine tanıdığı özgürlük alanı olduğu düşünülmektedir.⁴¹ Bu bilgiler ışığında sahâbenin Hz. Peygamber'in talebeliğinde gördüğü şekilde kendi talebelerini cesur bir yapıda yetiştirmeye çalıştığı ileri sürülebilir. Bu anlamda ortaya çıkan ihtilafların da yadırganmadığı ifade edilebilir. Zira görüş

³⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 97-98; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 34.

³⁷ Karmış, "Tefsir Tarihinin Büyük Siması", 18; Kaya, "Tefsirin Erken Döneminde Te'vil", 4-5.

³⁸ Rivâyete göre İbn Abbâs bir mecliste otururken bir diğer öğrencisi Sait b. Cübeyr'e, "Konuş!" dedi. Sait b. Cübeyr ona, "Senin huzurunda mı konuşayım?" deyince, İbn Abbâs, "Senin konuşman ve benim de konuşmam Allah'ın nimetinden değil mi? Eğer konuşmada isabet edip doğruyu söylersen, bir şey gerekmez. Fakat konuşmada hata yaparsan, hatanı düzeltir, sana doğrusunu öğretmiş olurum." demiştir. Nurettin Turgay, "Sahâbenin Tefsir İlmindeki Yeri", *Bilimname* 6/14 (2008), 48.

³⁹ İsmail Lütfü Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/79.

⁴⁰ İbn Abbâs'tan en çok rivâyet nakleden öğrencisinin ise Saîd b. Cübeyr olduğu ifade edilmekte ve Mücâhid'in İbn Abbâs'tan naklettiği rivâyetler en sağlam isnad olarak kabul edilmektedir. Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 101-103.

⁴¹ Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Hudayrî, *Tefsîru't-tabîîn: arz ve dirâse mukârene* (Dârü'l-vatan li'n-neşr, ts.), 90; Ayday, "Abdullah b. Abbâs ile Talebesi Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Tefsir Rivâyetlerinin Karşılaştırılması", 564, 571; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 161.

ayrılıkları sahâbenin kendisinin de müşahade ettiği bir durumdur. Onlar arasında da birçok konuda görüş ayrılıkları meydana gelmiş lakin onlar birbirlerine saygı duymuşlar ve birbirlerini kınamamışlardır.

İlk dönemde sınırları ayrılmış ve yöntemleri kesin olarak belirlenmiş kurumsal anlamda ilmi faaliyetlerin olmaması ve ilim yolculukları sayesinde yapılan bilgi alışverişiyle ilim halkaları arasında geçişgen bir yapının olması kişilerin dilediği ilim sahibi kimselerden ders/rivâyet almasını kolaylaştırmıştır.⁴² Genel anlamda konu ile ilgili bilgisi olan, olaylara ve durumlara şahit olan kimseler ile görüşülmeye çalışılmıştır.⁴³ Konuyla ilgili olarak bu hususta elde edilen bilgilerin bağlayıcılığı tartışma konusu edilmektedir. Buna göre sahâbenin nüzûl sebepleri ile ilgili nakilleri, âyetin gerçek sebebi olarak görülüp görülemeyeceği hususunda tüm rivâyetlerin aynı şekilde değerlendirilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Nitekim sahâbe ve tâbiünden elde edilen bilgilerin de onların tercihleri olması söz konusudur. Ancak yapılan tercihler, bir sonraki dönemde rivâyet hüviyetine bürünmüş ve bağlayıcılık niteliği verilmesine imkân sağlanmıştır.⁴⁴ Fakat sahâbe ile tâbiîn arasındaki iletişim, aktarılan bilgilerin niteliğini anlamada kolaylık sağlayan bir unsur olarak değerlendirilebilir. Sonraki dönemlerde farklı tercihlerde bulunulması ve içtihadı yönelik benimsenen tutum, bu anlayışın doğal bir yansıması olarak görülebilir.⁴⁵

Yukarıda aktarılan bilgilerde görüldüğü üzere pek çok tâbiîn nesli müfessirin sahâbî müfessirleri eleştirdikleri de vakidir.⁴⁶ Bu durum neticede tâbiînin özgür öğrenme ortamını sağlamıştır. Ayrıca gerçekleştirilen ilim yolculukları ile bölgeden bölgeye yapılan nakil araştırması hem ilmin bölgeler arası taşınmasını hem de kişinin tercihte bulunarak seçim yapmasını temin etmiştir. Böylece Hz. Peygamber’den itibaren sahâbe ve tâbiîn neslinde ortaya çıkan görüş ayrılıkları imani bir zaaf ve tehdit oluşturmamıştır. Bunlar birer zenginlik ve dinamik bir ilmî mirasın tezahürü olarak kabul edilmiştir. Ancak sonuçları bakımından tercih salahiyeti, tefsir rivâyetlerinde öznelliği ve beraberinde ihtilafı da meydana getirmiştir.⁴⁷

2. Mücâhid’in İbn Abbâs’ın Görüşlerine Karşılık Başka Görüşleri Benimsemesi

İbn Abbâs ve Mücâhid’in aynı âyette farklı görüşlere sahip olduğu pek çok âyet vardır. Bu ihtilaflar, rivâyet kaynağı olarak zengin olan Taberî’nin *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân* isimli eserinden toplanarak tarafımızca tasnif edilmiştir.⁴⁸ Buna göre âyetlerdeki ihtilaflar, temel tefsir ilimleri ve konuları üzerinde şekillendirilmiştir.

⁴² Bu dönemdeki ders halkaları için kurumsallaşmanın ilk aşamaları denilmesi mümkündür. Türcan, *Rivâyet Geleneklerinin Dönüşümü*, 16.

⁴³ Fatih Tiyek, “İlk Dönem Tefsir Faaliyetlerinin Bağlamsal Açıdan Değerlendirilmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/23 (2014), 160-167.

⁴⁴ Ali Karataş, “Tefsir İlminde Rivâyet Algısı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 32, 49-51.

⁴⁵ Snober, “Küçük Sahâbîler ve Tabiûn Arasındaki İlmî Rekabet”, 334-336; Mustafa Öztürk, *Tefsirin Halleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 50; Karataş, *Tefsir Geleneklerinde Rivâyet*, 89-90.

⁴⁶ Snober, “Küçük Sahâbîler ve Tabiûn Arasındaki İlmî Rekabet”, 232-240.

⁴⁷ Celal Kırca, *Kur’ân’a Yönelişler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009), 54; Karataş, “Tefsir İlminde Rivâyet Algısı”, 50.

⁴⁸ Bu rivâyetlerin belirlenmesinde, Taberî’nin tasnif ettiği ihtilaf kategorilerinden yola çıkarak birbirinden tamamen farklı olan tasniflerden esinlenerek ihtilaflar belirlenmiştir. Nitekim İbn Abbâs’ın pek çok kanaldan gelen

2.1. Ahkam Konusundaki İhtilaflar

Ahkam konusundaki ihtilaflar daha ziyade âyetlerden çıkarılan hükümler konusunda olmaktadır. İslam hukuku ile ilgili bu ihtilaflar içtihat temelli farklılıklardan kaynaklandığı gibi tercih edilen nakle göre verilen hükümlerden de kaynaklanabilir. Bazı alimler buna dair iki sebep zikretmektedirler: Birincisi, Nassların birçok manaya ihtimalli olmasıdır. İkincisi, anlayış ve değerlendirme konusundaki farklı yaklaşımlardır.⁴⁹

Ahkam konusundaki ihtilafların sahâbeden sonraki dönemlerde daha fazla olduğunu belirtmek gerekir. Fakat sahâbeden naklen ilim alan, onlara talebelik yapan neslin onların içtihatlarına ve bu konudaki yöntemlerine şahit olduktan sonra kendi fikhî görüşlerini oluşturdukları da açıktır. Hüküm konusundaki ihtilaflar genel anlamda tezat ihtilafını oluşturmaktadır. Bu ihtilaflar bazen bir şeyi yasaklarken bir diğer hükümle aynı konuda ruhsat sağlanabilmektedir. O nedenle bu tür farklılıklar hakiki anlamda ihtilaf olmasını gerektirmektedir. Konuyla ilgili olarak İbn Mes'ûd'a, sahâbenin ihtilafı sorulduğunda asıl ihtilafın, âyetin anlamına dâhil olabilecek farklılıkların değil, bir kimsenin bir şeyi emrederken diğer kimsenin bunu nehyetmesinin olduğunu söylemesi önem arz etmektedir.⁵⁰ Bu bilgilerden hareketle fikhî alanındaki ihtilafın ağırlıklı olarak tezat ihtilafı olduğu ileri sürülebilir.

İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki ihtilafa örnek olarak “Sizden Ramazan ayına ulaşan kimseler o ayda orucunu tutsun. Fakat hasta veya yolcu olan kimse tutamadığı günler sayısınca daha sonra oruç tutsun. Allah size kolaylık diler zorluk dilemez...”⁵¹ âyeti hakkındaki görüş ayrılıkları zikredilebilir. Bu âyetin tefsirinde kişinin hasta olması veya yolculukta olması Ramazan ayında gerçekleştiğinde kişinin orucu bırakmasının bir gereklilik mi yoksa güç yetirebilirse oruç tutmasında bir sakınca olmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bu konuda iki görüş bulunmaktadır:

1. İbn Abbâs, İbn Ömer ve Dahhâk'tan gelen rivâyete göre âyetin zahirinden hareketle kişi ister güç yetirsin ister yetiremesin şâyet Ramazan ayında yolculuğa çıkar veya bir hastalığa yakalanırsa (bu hastalık yaralanma, kırılma gibi şeylerde de söz konusudur) zira zorunluluk olarak iftar eder ve orucu bırakır. Bu alimlere göre bu konuda ruhsat yoktur ve bu bir azimettir.⁵²

2. Hz. Aişe, Hz. Ömer, Enes b. Malik, Osman b. Ebu'l-As, Ata, Salim b. Abdullah, Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid'e göre Ramazan'da iken sefere çıkan kimse oruç konusunda serbesttir. İster oruç tutar istemezse tutmaz. Şâyet tutarsa tekrar tuttuğu orucu kaza etmez. Bu alimlere

rivâyetleri kendi içerisinde ihtilaf barındırmakla birlikte Mücâhid ile mukayese edildiğinde bazen bir konuda Mücâhid kanalı ve Süddî kanalı da İbn Abbâs rivâyetlerinden ayrı düşmektedir. Bu konuda örnek olarak “Yasak ağaç” (el-Bakara 2/35) konusundaki ihtilaf örneğine bakılabilir. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/517-520. Bu rivâyet kanallarıyla birlikte değerlendirildiğinde pek çok ihtilaf malzemesi bulunacağı açıktır. Ancak bizim tercihlerimiz Mücâhid'e uzanan sened zinciri ile İbn Abbâs'a ulaşan sened zincirinin birbirinden farklı ihtilaf kategorisinde yer alan konularda gerçekleşmiştir.

⁴⁹ Ebu'l-Feth Beyânûnî, *İhtilaftan Rahmete*, çev. Ebubekir Sifil (İstanbul: Risale Yayınları, 1989), 23.

⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/67.

⁵¹ el-Bakara 2/185.

⁵² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/122.

göre oruç tutup tutmama ruhsattır. Mücâhid'ten nakledilen rivâyette o bu emri ruhsat olarak düşünse de oruç tutmanın kendisine daha sevimli geldiğini ifade etmiştir.⁵³

İbn Abbâs'ın dahil olduğu gruptakiler orucu bırakmanın vacip olduğunu düşündükleri için kişi oruç tutsa da onlara göre kaza etmelidir. Fakat Mücâhid'in de yer aldığı ikinci görüşte bu bir tercihtir ve kişiye kaza gerekmez. Dolayısıyla buradaki ihtilafın tezat ihtilafı olduğu söylenebilir. Zira görüldüğü üzere fikhî ihtilafa sebebiyet vermekte ve iki farklı hükmün ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu görüş ayrılığına sebebiyet veren etkenin ne olduğu düşünüldüğünde Mücâhid'in Hz. Aişe, Hz. Ömer ve Enes b. Malik gibi Hz. Peygamber'in yaşantısına şahit olmuş ve onunla her koşulda sefere çıkmış olan sahâbe hocalarını tercih ettiğini söylemek mümkündür. Oysa Mücâhid, bu konuda kendi içtihadıyla hocasından farklı bir tercihte bulunmuştur. Böylece ilk dönemden itibaren tefsir ve fıkıh alanında çeşitliliğin oluşmasına iki nesil tarafından katkı sağlanmıştır.

2.2. Mutlak-Mukayyed Konusundaki İhtilaflar

Tefsir terminolojisinde bir âyetin mutlak olması, âyette geçen bir kelimenin veya âyetin hiçbir şeyle kayıtlanmaması, genel anlamı ifade etmesini ve konuyla ilgili tüm manalara ve olgulara muhtemel olmasıdır. Âyetin veya ibarenin mukayyed olması ise belirli bir şey üzerine kayıtlanarak sadece o şeyin kastedilmesini ifade etmektedir.⁵⁴ Bu konuda var olan ihtilaflar şâyet anlamın ve hükmün değişmesinde etkili oluyorsa tezat, benzer şeyleri ifade ediyorsa, parça-bütün ilişkisi kapsamında değerlendirilebiliyorsa tenevvü kapsamında değerlendirilebilir. İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki ihtilafa örnek olarak “*Allah, kötü sözün açığa çıkarılmasından hoşlanmaz; haksızlığa uğramış olan başka...*”⁵⁵ âyeti zikredilebilir. Bu âyette geçen “*إِلَّا مَنْ ظَلَمَ*” ibaresi haksızlığa uğramak, zulüm görmek anlamında tercüme edilmektedir. Bu ibareden ne kastedildiği tefsirlerde tartışılmış, bazıları bunun genel anlamda bir kimsenin uğradığı haksızlık olduğunu belirtirken bazıları da duruma misal kabilinden bir örneklendirme yapmıştır. Bu konuda Taberî'de yer alan görüş farklılıkları şu şekildedir:

1. İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr, Katâde ve Hasan el-Basrî'den (öl. 110/728) gelen rivâyete göre bu genel anlamda bir kişiye yapılan zulümdür. Kişi bu haksızlığı dile getirmede özgürdür ve kendisine zulmeden o kişiyi açığa çıkarabilir.⁵⁶

2. Sadece Mücâhid'ten gelen rivâyete göre ise burada bahsedilen şey bir kimsenin evine misafir olan kimsedir. Bu kimse ev sahibi tarafından ikram görmezse yaşadığı bu kötü durumu dile getirebilir. Bu konuda herhangi bir sakınca yoktur.⁵⁷

Mücâhid'in âyetin te'vili konusunda ortaya koyduğu bu görüş oldukça şaşırtıcıdır. Nitekim âyetin daha ziyade hak gaspı gibi bir durumu ifade ettiği görülmekte iken bu kadar basit bir mevzuya indirgemesini anlamak oldukça zordur. Bu onun yaşadığı veya duyduğu bir olayı âyet kapsamında anlatarak yaptığı bir örneklendirme olabilir. O bakımdan bu ihtilafın tenevvü'

⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/124-128.

⁵⁴ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 3/101-102.

⁵⁵ en-Nisâ 4/148.

⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/334-335.

⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/334.

ihtilafı olduğu görülmektedir. Büyük de olsa küçük de olsa kişiye yapılan sosyal, kültürel, ekonomik ve psikolojik haksızlıklar, büyük hasarlara onarılmaz yaralara sebebiyet verebilir. Bu anlamda Mücâhid'in kendi döneminde yaşadığı veya gördüğü bir hareketi ikaz etmek adına hocalık makamını kullanarak âyet kapsamında ahlaki eylemleri düzeltme ve teşvik etme düşüncesi hasıl olmuş olabilir. Burada İbn Abbâs'a olan muhalefeti onun bu konudaki genel yargısını nakletmemesi ve örneklendirme yaparken bunu izah etmemesinde görülebilir. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere bu muhalefet İbn Abbâs'tan gelen görüşü reddettiği anlamına gelmemektedir. İlgili âyetin tefsirini yaparken kendi bağlamına uygun olarak âyetin de kapsamına giren bir örnek olayı ifade ettiği düşünülebilir.⁵⁸ Aynı zamanda Mücâhid'in bu yorumu bir başka açıdan erken dönem müfessirlerinin âyetleri kendi yaşadıkları dönemin şartlarıyla ilişkilendirerek pratik hayata yön veren yorumlarından biri olarak da görülebilir.

2.3. Nesih Konusundaki İhtilaflar

Nesh, sözlük anlamıyla “Bir şeyin izale edilip giderilmesi, yok edilmesi” ya da “tebdil ederek bir şeyi başka bir şeye çevirme” anlamlarında kullanılmıştır. Terim olarak ise “Bir nassın hükmünü daha sonra gelen başka bir nass ile kaldırmak” veya “mukaddes bir metnin ilgası” manasında kullanılır. Nesih ilk zamanlardan beri tartışılan en temel Kur'an ilimleri başlıklarından birisidir. Nesh edilen âyetlerin hangileri olduğu, bu âyetlerin sayısı, nesih türleri âlimlerin üzerinde görüş birliğine varamadıkları konulardan bazılarıdır.⁵⁹

Nesih konusundaki ihtilaflar bir hükmün varlığı veya yokluğunu esas aldığı için hakiki anlamda bir ihtilafı ifade etmektedir. Bu nedenle bu konuda karşıt iki görüş tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmelidir. Dahası Kur'an'ın hukuki boyutunu ilgilendiren nesh, bir hükmün ortaya koyulmasında etkili olduğundan bir durumu yasak veya helal kılabilir. İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki ihtilafa örnek olarak “İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”⁶⁰ âyeti verilebilir. Bu âyet ilk dönemlerden bugüne çoğu müfessir tarafından mensuh olarak kabul edilmektedir. Buna göre söz konusu âyet aynı surede geçen “Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler...”⁶¹ âyeti ile nesh edilmiştir. Bu hususta Taberî'de yer alan görüş farklılıkları şu şekildedir:

1. İbn Abbâs, İbrahim en-Nehâî, Hasan el-Basrî'ye göre bu âyet nesh edilmiştir. Dolayısıyla bu âyette geçen hüküm değil, nesh eden âyetteki hüküm geçerlidir.

⁵⁸ Sahâbe ve tâbiînün sahip oldukları konumları sebebiyle onlardan gelen görüşler rivâyet hüviyeti bürünerek tefsirin temel kaynakları olarak addedilmiştir. Bu bağlamda bir olay esnasında olayla ilişkilendirilebilecek bir âyetin okunması söz konusu olabilir. Böylece bu izah tefsir rivâyetleri kapsamında zikredilmiş olmaktadır. Türcan, *Rivâyet Geleneğinin Dönüşümü*, 46-48, 51-52.

⁵⁹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, 3/66-87; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü (İlmu Usûli't-Tefsir)* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 118-119; M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Yayınevi, 2016), 312-331; Selim Türcan, *Neshin Problematik Tarihi* (Ankara: Otto, 2017).

⁶⁰ el-Bakara 2/240.

⁶¹ el-Bakara 2/234.

2. Mücâhid'e göre ise burada nesh yoktur. Ona göre eşi vefat eden kadın isterse el-Bakara suresi 234. âyetinde belirtildiği gibi 4 ay iddet bekler, isterse aynı surenin 240. âyetinde belirtilen bir yıl süresince kocasının evinde iddet bekler.⁶²

Anlaşıldığı üzere burada hoca-talebe arasında tezat ihtilafı söz konusudur. Zira nesh gibi bir âyetin ilga olup olmaması hususunda çelişki ortaya çıkaran bir ihtilaf ortaya çıkmaktadır. Bu ihtilaf, bir hükme taalluk ettiğinden bir durumu sonuçları açısından iki farklı hükme götürmektedir. Bu ihtilafın sebebi olarak İbn Abbâs'ın neshi bir çözüm yolu gibi görürken Mücâhid'in âyetleri cemetmeye çalışması olabilir. Dikkat edilirse ikisi de birbirinden farklı konulara temas etmektedir. Çünkü bir âyette yapılacak olan vasiyet iken sesh ettiği söylenen diğer âyette ise konu iddetin süresidir. Böylece farklı iki âyetin Mücâhid nezdinde akli bir çözümü mümkün olmuştur. Bu ihtilafın sebebi olarak iki farklı metodun uygulanması öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu âyetin yorumundaki ayrılık metodolojik bir nitelik arz etmektedir. Dolayısıyla burada Mücâhid'in bireysel içtihadıyla hareket ettiğini ifade etmek mümkündür.

2.4. Hakikat-Mecaz Konusundaki İhtilaflar

Arapların edebi literatürde en çok kullandıkları yöntemlerden biri olan; bir kelimeyi veya cümleyi mecaz anlamda kullanma metodunun Kur'ân tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Kur'ân'da hem hakikat ifade eden hem de edebi olarak zirvede olan mecazi âyetler bulunmaktadır. Bu anlamda terimsel ve edebi anlamda mecaz "Aralarında var olan bir ilişkiden dolayı hakikî anlamının dışında kullanılan ve aslî mananın kastedilmesine engel karine bulunan kelime veya cümleyi ifade etmek." şeklinde tanımlanmaktadır.⁶³

Bir âyetin veya âyette geçen bir kelimenin hakikat veya mecaz olması şâyet anlam ve hüküm konusunda bir farklı sonuçlara sebebiyet veriyorsa bu tezat ihtilafı kapsamında; eğer anlam ve hüküm konusunda bir değişiklik olmuyor, aynı konunun farklı şekilde ifade edilmesi söz konusuysa tenevvü' ihtilafı çerçevesinde değerlendirilmesi mümkündür.

İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki ihtilafa örnek olarak "*Şüphesiz siz, içinizden Cumar-tesî yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, 'aşağılık maymunlar olun' demiştik.*"⁶⁴ âyeti zikredilebilir. Bu konuda Taberî'de yer alan görüş farklılıkları şu şekildedir:

1. Allah Teala'nın İsrailoğullarına karşı söylemiş olduğu "Aşağılık maymunlar olun." ifadesi, İbn Abbâs'ın da içerisinde bulunduğu genel kabule göre hakiki anlamda ele alınmış gerçek anlamda bir lanetlemedir. Buna göre Yahudilerden bu suçu işleyenlerin ceza olarak maymuna dönüştürülmüşleri, tefsir geleneğinde rivâyet edilegelen bir kabuldür. Taberî'de bu görüşü destekleyen nakiller İbn Abbâs, Katâde, Süddî ve İkrime'den gelmektedir.⁶⁵

2. İlk dönemlerdeki tefsir geleneğine aykırı olarak Mücâhid, "Aşağılık maymunlar olun." sözünün hakikat anlamında kullanılan bir söz olmadığını söylemiştir. Ona göre burada ifade edilen tahavvül cismani değil kalplerde gerçekleşen manevi bir durumdur. Dolayısıyla

⁶² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/697-698.

⁶³ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 3/120.

⁶⁴ el-Bakara 2/65.

⁶⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/500-501.

âyetteki ifade, mecaz olarak Yahudilerin işlemiş oldukları günahların karşılığı olarak kalplerinin katılaşması veya kararmasını, imanî gerçeklerden uzaklaşılmasını açıklamaktadır. Ancak bu te'vil, müfessirlerce kabul görmemiş ve eleştirilmiştir. Hatta o kadar ki Taberî bu yorumu Allah'ın kitabına muhalif olmakla itham etmektedir.⁶⁶

Nihâyetinde burada vaki olan ihtilafın tezat ihtilafı olduğu ileri sürülebilir. Nitekim hakikat olarak ifade edenler, rivâyetler ile bu olayın tarihen yaşandığını ortaya koymaya çalışmış ve olayın bizzat yaşandığını savunmuşlardır. Dolayısıyla burada vuku bulan ihtilaf çelişki arz etmekte cumhurun görüşüne aykırı bir görüş olarak ortaya çıkmaktadır.⁶⁷ Mücâhid, rivâyetleri kabul etmeyerek âyetin yorumunda mecaza hamletmeyi tercih ederek bir bakıma tarihi süreçte insanların maymuna dönüşmediğini iddia etmiştir. Mücâhid'in burada hocası İbn Abbâs'a karşı başka bir görüşü savunmasının sebebi, Arap diline vakıf bir lügatçi olarak te'vil in sınırlarından yararlanmak istemesi olabilir. Üstelik dilsel açıdan mecaz olarak yorumlamanın önünde yer alan rivâyetleri akli yönden tutarlı bulmayarak bu yoruma meyletmiş olabilir. İfade etmek gerekir ki akli izahlar konusunda Mücâhid birkaç meselede daha eleştiriye tabi tutulmuştur.⁶⁸ Bu durum onun yöntem ve anlayış açısından farklılaştığı ve kendi içtihad kabiliyetini ön plana çıkardığını izhar etmektedir.

2.5. Hurûf-ı Mukattaa Konusundaki İhtilaflar

Hurûf-ı mukattaa, Kur'an'daki yirmi dokuz sûrenin başında Arap alfabesinde yer alan on dört harfin, tekli, ikili, üçlü, dördü ve beşli bir kompozisyon halinde on üç farklı şekilde meydana gelmesiyle oluşan harflerdir. Bu harfler, müfessirlerce müteşabih kavramı çerçevesinde işlenmiş ve manasının bilinemeyeceği söylenmiştir. Fakat ilk dönemlerden beri bu harfler

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/502-503.

⁶⁷ Murat Oral, "Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Bazı Şaz Görüşlerin Analizi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 667-671.

⁶⁸ Mesut Kaya'nın Mücâhid'in eleştirilen görüşlerinden "gökten indirilen sofa" (el-Mâide 5/114), makam-ı mahmud (el-İsrâ 17/79) ve rüyetullâh (el-Kıyâme 75/22-23) ile ilgili görüşleri tezat ihtilafına konu olabilecek görüşleri ifade etse de Mücâhid'in görüşleri, Taberî'nin her üç âyette de tasnif ettiği ihtilaf kategorilerinin ikisinde İbn Abbâs ile birlikte zikredilmekte veya üçünde de Mücâhid yer almakta veyahut rüyetullah konusunda olduğu gibi ihtilaf tasniflerinde İbn Abbâs yer almamaktadır. Kendisine isnat edilen rivâyeti esas alıp İbn Abbâs başta olmak üzere cumhura muhalefeti dikkate aldığımızda bu görüş ayrılıklarının temelini Mücâhid'in kendi içtihadı ile ilişkilendirerek te'vil in sınırlarını zorlamasından ve ihtilafın tezat ihtilafı olarak adlandırılmasından bahsedebiliriz. Taberî, *Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kur'an*, 11/226-231; 17/527-533; 24/71-73. Burada Kaya'nın makam-ı mahmud konusunda Mücâhid'e nispet edilen şaz görüşü eleştirdiğini belirtmek gerekir. Ancak rüyetullah konusunda Mücâhid'in cumhura muhalif görüşünü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Murat Oral ilgili ihtilafı değerlendirerek rüyetullah konusunda iki görüş zikretmektedir; Mücâhid'in görüşünü te'vil ederek onun Allah'ın görülmesini inkâr etmediğini ve var olan ihtilafın tenevvü' ihtilafı olduğunu veyahut Mücâhid'in rüyetullahı inkâr ederek cumhura muhalefeti var olduğunu kabul etmek. Oral'a göre birinci görüş daha doğrudur. Ayrıca Oral'ın İbn Abbâs ile ilgili görüşleri Süyûtî'nin tefsirinden hareketle naklettiğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla bizim hoca ve öğrenci ilişkisi açısından tezat ihtilafı kapsamında olan bu örneği vermemizin sebebi Taberî tefsirinde yer almamasından kaynaklanmaktadır. Kaya, "Tefsirin Erken Döneminde Te'vil", 23-24; Oral, "Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Bazı Şaz Görüşlerin Analizi", 661-665.

hakkında gelen rivâyetler, alimlerin bu konuda kayıtsız kalmayarak görüş beyan ettiklerini göstermektedir. Bu görüşlerin ravi içtihağı olarak değeriendirilmesi mümkündür.⁶⁹

Bu konuda yer alan ihtilaflar hem sahâbe hem de tâbiîn farklı görüşler serdetmişlerdir. Taberî’de yer alan konuyla ilgili on dört farklı rivâyet, konunun bir içtihağ meselesi olarak alimlerce farklı görüşler beyan ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda sözü edilen konuyla ilgili Hz. Peygamber’den bir açıklama bulunmamaktadır. Bu çerçevede hem İbn Abbâs’tan hem de Mücâhid’den birkaç farklı rivâyet gelmiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili rivâyetlerin tezat ihtilafları kapsamında değeriendirilmesi muhtemeldir. Çünkü alimlerin söylediğı görüşlerde müsemma farklılaşmaktadır.

Hurûf-ı mukattaa ile ilgili bilgiler ve tartışmalar, genel olarak -Kur’ân sıralamasında ilk olarak geçtiğı- Kur’ân’ın ikinci suresi olan el-Bakara suresi birinci âyet kapsamında ele alınmaktadır. Taberî de hurûf-ı mukattaa ile ilgili ihtilaflara burada yer vermiştir. Buna göre bu konuda söylenen görüşlerden İbn Abbâs ve Mücâhid’e ait olanlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Mücâhid, Katâde ve İbn Cüreyc’e göre bunlar; *Furkan*, *Zikir* gibi Kur’ân’ın isimleridir.
2. Mücâhid’den gelen bir diğeri rivâyete göre ise bu harfler; Allah’ın kendileriyle Kur’ân’ı başlattığı harflerdir.
3. Zeyd b. Eslem (öl. 136/754), Şa’bî (öl. 104/ 722) ve Mücâhid’e göre bunlar, surelerin isimleridir.
4. İbn Abbâs, İbn Mes’ûd, Süddî ve Şa’bî’ye göre ise bunlar, İsm-i azâm’dırlar.
5. İbn Abbâs ve İkrime’den gelen bir diğeri rivâyete göre bunlar, Allah’ın kendileriyle yemin ettiğı harflerdir.
6. İbn Abbâs, İbn Mes’ûd ve Sâid b. Cübeyr’e göre bunlar, isim ve fiilleri ifade eden harflerdir. Örneğın; “Elif-Lam-Mim”, “Ben Allah’ım ben bilirim”, anlamındadır.
7. İbn Mes’ûd ve Mücâhid’e göre bunlar, hecâ (kısaca elif-ba) harfleridir.⁷⁰

Görüldüğü üzere İbn Abbâs ve Mücâhid hiçbir rivâyette birlikte zikredilmemektedir. Burada ihtilafa sebep olarak Mücâhid’in aynı zamanda İbn Mes’ûd’un da öğrencisi olarak konuyla ilgili olarak ondan rivâyette bulunduğı söylenebilir. Ayrıca bizzat kendi şahsi görüşleri zikretmiş olması muhtemeldir. Zira bu konuda söylenenler birer yorumdan ibaret gözükmemektedir. Ayrıca hurûf-ı mukattaa’nın anlamına dair Hz. Peygamber’den sahih ve açık bir rivâyet yoktur. Dolayısıyla bu durumun da hurûf-ı mukattaa özelinde şahsî içtihağların ve dil merkezli yorumların öne çıkmasına zemin hazırlamıştır denilebilir. Neticede her iki müfessirin rivâyetleri, ele alınan konuların tabiatı gereğı yorum çeşitliliğine açık olduğunu ve sahâbe-tâbiîn dönemindeki ilmi ortamın bu çeşitliliğı desteklediğini ortaya koymaktadır.

⁶⁹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 3/24-34; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü (’İlmu Usûli’t-Tefsir)*, 130-144; Muhammed Hüseyin Fadlullah, *Tefsîru min vahyi’l-Kur’ân* (Hârretu Harîk: Dârü’l-Melek, 2018), 2/96-97.

⁷⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/170-179.

2.6. Kelime İzahları Konusundaki İhtilaflar

Burada müfessirlerin bir âyetin anlamını açıklarken örnek verdikleri açıklamaların birbirinden farklılık gösterdiği konular ele alınmaktadır. Bu bağlamda “*Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah’ı anın.*”⁷¹ âyetinde geçen ataları anmanın mahiyeti ile ilgili görüş farklılıkları olduğu görülmektedir. Bunları üç ayrı kategoride ifade eden Taberî’ye göre ihtilaflar şu şekildedir:

1. Enes, Mücâhid, Ebû Vâil (öl. 82/701), Ebû Bekr b. Ayyâş, Katâde ve İkrime’ye göre müşrikler hac ibadetlerini tamamladıktan sonra atalarının kahramanlıklarıyla ve yaptıklarını anlatarak övünürdü. Allah Teala burada kullarının nimetlerini tahdis ve takdis ederek daha hevesli bir şekilde kendisini övmesini emretmektedir.

2. Dahhâk, Atâ, Rebi’ ve İbn Abbâs’a göre âyette belirtilen ifade, çocuğun babaya olan ihtiyacında olduğu gibi acziyetinizi ifade ederek “Allah’a dua edin ve Allah’tan çocuğun babaya olan muhtaçlığından daha fazla talep ederek isteyin.” anlamındadır.

3. Süddî’den gelen bir rivâyete göre ise mana şöyledir: “hac ibadetini tamamladığınızda yalnızca atalarını anarak istekte bulunan müşrikler gibi sadece Allah’tan isteyin. Başkasını övmeyin ve talepte bulunmayın.”⁷²

Mezkûr üç rivâyet değerlendirildiğinde vuku bulan ihtilafların tenevvü‘ ihtilafı olduğu açıktır. Burada yer alan açıklamalar, aynı anlamı ifade eden farklı örneklerin zikredilmesinden ibarettir. Burada her müellifin kendi kavram dünyası, üslubu ve içtihadının yansıması olan bir farklılıktan bahsetmek mümkündür. Bu da müfessirin kendi ilmi birikiminin tefsir ihtilaflarına sebebiyet verdiği bir başka örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Mücâhid’in tefsir metodunda dil ve tarih verilerini kullandığı belirtilmiştir.⁷³ Buna göre tarihi bilgilere olan merakını kullanarak farklı bir görüş benimsemesinden de bahsedebiliriz.

Bu konuyla ilgili bir başka örnek olarak Hz. Şuayb ve kavminin anlatıldığı kıssada geçen “Bakiyyetullah (Allah’ın geride bıraktığı şey)”⁷⁴ kavramı zikredilebilir. Taberî konuyla ilgili üç farklı görüşün olduğunu belirtmektedir. Buna göre;

1. Mücâhid’e göre bu kavram ile kastedilen Allah Teala’ya itaat etmektir.
2. Katâde’ye göre bu kavram ile ifade edilen Allah tarafından takdir edilen pay demektir.
3. İbn Abbâs’a göre bu kavram ile Allah tarafından verilen rızıktır.⁷⁵

Bu görüş ayrılıkları incelendiğinde bu ihtilafın da tenevvü‘ ihtilafı kapsamında değerlendirilebileceği açıktır. Burada Mücâhid âyeti izah ederken daha genel bir kavram kullanırken İbn Abbâs ve Katâde âyetin bağlamına uygun olarak ticaret meselelerinden bahseden kıssada

⁷¹ el-Bakara 2/200.

⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân an tevîli âyi’l-Kur’ân*, 4/196-199.

⁷³ Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*, 103-104.

⁷⁴ Hûd 11/86.

⁷⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân an tevîli âyi’l-Kur’ân*, 15/447-448.

yer alan bu kavramı rızık ve pay olarak daha spesifik bir açıklamada bulunmuşlardır. Hepsinde Allah Tela'nın belirlediği şeye rıza esastır. Ancak Mücâhid'in âyeti bağlamından uzaklaştırarak genel anlamda itaat olgusunu esas aldığı görülmektedir. Onun özelden genele bir çıkarım yapılarak sonuç olarak her şeyde Allah Teala'nın hükmüne razı olmak gerektiğini belirttiği düşünülebilir. Burada Mücâhid'in farklı görüş belirtmesi onun tefsirde gösterdiği dirâyet anlayışı ile ilişkilendirilmiştir.⁷⁶ Hoca-talebe ilişkisi bağlamında ise bunu kendi içtihadı muhasebesinde yaptığı açıklama olarak ifade etmek mümkündür.

2.7. Zamirin Mercii Konusundaki İhtilaflar

Tefsirde gaip zamirin mercii meselesiyle ilgili görüş ayrılıkları, en fazla görülen ihtilaflardan birisidir. Bu konuda yapılan bazı çalışmalarda bu farklılıkların tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Ancak bu hususta vuku bulan tüm ihtilafların tenevvü ihtilafı bağlamında ele alınması söz konusu değildir. Nitekim zamirin mercii'nin belirlenmesiyle iki farklı hükmün çıkması söz konusu olabilmektedir.⁷⁷

İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki ihtilaflar bağlamında “*Andolsun (Hz. Peygamber) onu bir kez daha görmüştü.*”⁷⁸ âyetinde geçen “onu (أُوْنِ)” kelimesindeki zamirin mercii hususunda görüş ayrılıkları olduğu tespit edilmiştir. Buna göre:

1. Hz. Âişe, İbn Mes'ûd, Mücâhid, Ubey b. Ka'b ve Mesrûk'a göre söz konusu zamirin mercii, Cebrail'dir. Bu durumda Hz. Peygamber Cebrail ile iki defa cismen karşılaşmıştır. Ayrıca Hz. Âişe “Kim Muhammed Rabbini gördü derse Allah'a karşı en büyük yalanı söylemiştir.” diyerek bu görüşü kesin bir şekilde reddetmektedir.

2. İbn Abbâs'a göre ise anılan zamirin mercii Allah Teâlâ'ya mebnidir. Bu durumda Hz. Peygamber Allah Teâlâ'yı görmüştür. İkrime'den gelen rivâyete göre bu görme kalben gerçekleşmiştir. Ebû Seleme kanalıyla gelen rivâyete göre bu görme cismen gerçekleşmiştir.⁷⁹

Burada var olan ihtilafların telifi mümkün olmayacak şekilde iki farklı varlığa işaret etmesi bakımından tezat ihtilafı olduğu aşıkardır. Bununla birlikte ortaya çıkan kelimî ihtilaflar açısından da büyük tartışmalara sebebiyet veren bu iki zıt görüşün yine tezat ihtilafı bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.⁸⁰ Mücâhid'in burada nakilde bulunduğu Hz. Âişe ve İbn Mes'ûd ile aynı grupta yer alması, geniş hoca yelpazesine sahip olmasının sağladığı alandan kaynaklanıyor olabilir. Bu bağlamda Mücâhid'in Hz. Âişe'nin görüşünü daha ikna edici bulunduğu da söylenebilir. Nitekim Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in eşi olarak İbn Abbâs'tan daha fazla bilgi ve tecrübe sahibidir. Ayrıca Hz. Âişe'nin ilgili rivâyette bu konuyu Hz. Peygamber'e ilk

⁷⁶ Karmış, “Tefsir Tarihinin Büyük Siması”, 16-17.

⁷⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Aydın, *Kur'an Müphemleri Olarak Zamirler* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012); Nâsır, “Min Esbâbi ihtilâfî'l-müfessirîn el-müteallikati bi-merci'il zamîr”, 262; Nalbant, *Tefsirde Sahâbe İhtilafı*, 108-109. Mustafa Murat Batman, “Bakara Sûresinin 146. ve En'âm Sûresinin 20. Ayetleri Örneğinde Kur'an'da Mercii Belirsiz Zamirlerin Tayinine Yönelik Mukayeseli Bir İnceleme”, *Dini Araştırmalar* 67 (Aralık2024), 301-338.

⁷⁸ en-Necm 53/13.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kur'an*, 22/511-513.

⁸⁰ Zerkeşi, *Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler*, 33-36. Bu konuda değerlendirme için bk. Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*, 322.

kendisinin sorduğunu belirtmesi, Hz. Âişenin görüşüne daha fazla kesinlik kazandırmaktadır. Diğer taraftan bu konuda İbn Abbâs'ın yanlış bir istidlalde bulunmasından da bahsedilebilir. Nitekim onun bazı görüşlerinde öznellikten kaynaklanan hatalarda bulunduğu da ifade edilmiştir.⁸¹ Bu rivâyet bize ayrıca sahâbe arasında yaşanan görüş ayrılıklarının tezat ihtilafı açısından bir başka örneğini teşkil etmektedir. Kanaatimizce Mücâhid gibi tâbiînden bir âlimin bu tür olaylara şahit olması, tercihlerinde etkin rol oynamıştır. Mücâhid'in farklı hocalardan aldığı rivâyetler arasından tercihte bulunması, talebenin hocasına mutlak bağlılıkla yetinmediğini ve farklı otoritelerden edindiği bilgileri mukayese ederek kendi kanaatini geliştirdiğini ayrıca ortaya koymaktadır. Burada rivâyetler arasında tercih yapmanın da bir içtihad ürünü olduğunu belirtmek gerekir.

Sonuç

Bu çalışmada sahâbe neslinden Mekke tefsir ekolü kurucusu İbn Abbâs ve önde gelen öğrencilerinden Mücâhid b. Cebr arasındaki tefsir ihtilafları konu edilmiştir. Bu iki nesil arasındaki görüş ayrılıkları, tezat ve tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Mücâhid'in hocası İbn Abbâs'a yönelik ahkam, mutlak-mukayyed, nesih, hakikat-mecaz, hurûf-ı mukattaa, zamirin mercii ve bazı kavramların izah edilmesi konusunda muhalefeti tespit edilmiştir. Sayılan bu yedi konudaki ihtilafların hem tenevvü ihtilafı hem de tezat ihtilafı olmak üzere iki şekilde de gerçekleştiği görülmüştür.

Bu ihtilafların ortaya çıkmasında İbn Abbâs ve Mücâhid'in kişisel özellikleri, dönemin ilim anlayışı ve Mücâhid'in İbn Mes'ûd, Hz. Aişe ve Ümmü Seleme gibi farklı bilgi kaynaklarının olmasının etkileri olduğu düşünülmektedir. Mücâhid, rey konusunda daha esnek bir yaklaşım sergileyen İbn Abbâs'ın öğrencisi olarak hocasından farklı rivâyetleri benimseyebilmiş ve akli çıkarımlarda bulunabilmiştir. İbn Abbâs'ın eğitim yaklaşımında öğrenciyi teşvik eden soru-cevap temelli ve eleştiriye açık bir zemin bulunduğu anlaşılmış olup bu da Mücâhid'in farklı görüşler geliştirmesine tesir etmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında ilk dönemde kurumsal anlamda tek bir metoda dayalı bir ekolleşmenin bulunmaması ve dolayısıyla ekol dışına çıkma ve metodu koruma kaygısının olmamasından bahsedilebilir. Aynı zamanda rivâyetlerin tercih edilmesinde ilk dönemde daha özgür bir atmosfer olduğu düşünülebilir.

Mücâhid'in ilmi şahsiyeti, birçok sahabiden aldığı eğitimle şekillenmiştir. Mücâhid'in eğitim sürecinde Hz. Âişe, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Ömer ve Ebû Hüreyre gibi isimlerin farklı etkiler bıraktığı görülmektedir. O dönemde birebir gerçekleşen uzun süreli dersler, bilgiyle birlikte tutum ve yaklaşımın da aktarılmasına imkân tanımıştır. Farklı sahabilerle temas hâlinde olan Mücâhid'in, rivâyetler arasındaki farklılıkları gözlemlemiş biri olarak ihtilafı bir zenginlik olarak değerlendirdiği ve bu doğrultuda zaman zaman çekinmeden farklı görüşler benimsediği söylenebilir. Nihâyetinde İbn Abbâs ve Mücâhid arasındaki yorum farklılıklarının yalnızca rivâyet farklılıklarına değil, bireysel içtihat, ilmi cesaret ve dönemsel bilgi atmosferine dayandığı ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen bu sonuçlar daha sonraki çalışmalarda tefsir alanındaki

⁸¹ Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*, 333-334.

ihtilafların sağladığı psikolojik ve sosyolojik arka planı anlama ve anlamlandırma ve bu görüş ayrılıklarında bu perpektifi gözetmek için bir örnek olabilir ve katkı sağlayabilir. Ayrıca günümüz eğitiminde ortaya konulacak ilkeler açısından bu dönemin incelenmesine zemin hazırlayabilir.

Kaynakça

- Ali, Nûrah bnt. Abdilazîz Uteyibî, Hâcer bnt. Ferhan b. Mezîd. “İhtilâfu’t-tenevvü’ ve’l-ih-tilâfu’t-tezâd lede’l-müfessirîn: dirâsetün tefsîriyyetun menheciyyetun fî sûreti’l-En‘âm”. *Mecelletu’l-’Ulûmi’t-Terbeviyyeti ve’d-Dirâseti’l-İnsâniyyeti* 5/12 (2020), 118-153.
- Arslan, İhsan. Hz. Peygamber ve Sahabe Örnekliğinde İslam’da Eleştiri Kültürü. ed. Mehmet Şamil Baş. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2018.
- Ayday, Mehmet. “Abdullah b. Abbâs ile Talebesi Mücâhid b. Cebr’e Nisbet Edilen Tefsir Rivâyetlerinin Karşılaştırılması”. *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler -I- Kur’ân İlimleri ve Tefsir*. ed. Hidayet Aydar vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Aydın, İsmail. “İbn Abbas: Filolojik Tefsirin Öncüsü”. *EKEV Akademi Dergisi* 17/48 (2011), 117-132.
- Aydın, İsmail. *Kur’an Müphemleri Olarak Zamirler*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.
- Babaî, Ali Ekber. *Tefsir Ekolleri: İlk Müfessirler, Rivayet Ekolü, Rivayet Tefsirleri*. çev. Kenan Çamurcu. 3 Cilt. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Batman, Mustafa Murat. “Bakara Sûresinin 146. ve En‘âm Sûresinin 20. Ayetleri Örnekliğinde Kur’an’da Mercii Belirsiz Zamirlerin Tayinine Yönelik Mukayeseli Bir İnceleme”. *Dini Araştırmalar* 67 (Aralık 2024), 301-338. <https://doi.org/10.15745/da.1519360>.
- Beyânûnî, Ebu’l-Feth. *İhtilaftan Rahmete*. çev. Ebubekir Sifil. İstanbul: Risale Yayınları, 1989.
- Bilgiz, Musa. “Kur’ân’da İhtilaf, Tefrika ve Hizip İfadeleri”. *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri (Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu Bildirileri)*. ed. Halit Çalış vd. 33-51. Konya, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü’l-Müfessirin*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü (İlmu Usûli’t-Tefsir)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII (1978), 31-50.
- Çakan, İsmail Lütfü - Eroğlu, Muhammed. “Abdullah b. Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Çalışkan, İsmail. “Tefsirde Sahâbe İhtilafları”. *Kur’an ve Sahabe Sempozyumu : 22 – 23 Mayıs 2015 / Sivas*. 217-242. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Demir, Recep. “Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2021), 1-35.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Duman, Mehmet Zeki. “Kur’ân’ Tefsirinde Sahabenin İhtilafları”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987), 289-310.
- Edhel, Abdullah b. Abdullah. *İhtilâfu’t-tenevvü ve ihtilâfu’t-tezât fî tefsîri’s-selef*. Riyad: Suud İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, Doktora Tezi, 1407.
- Eren, Şadi. “Kur’ân’ın Bütünlüğü ve Tefsirde Tenevvü’ İhtilafı”. *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 23-32.
- Erten, Mevlüt. “Tefsirde Sahabenin Öznelliği”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/27 (2016), 57-90.
- Fadlullah, Muhammed Hüseyin. *Tefsîru min vahyi’l-Kur’ân*. 20 Cilt. Hârretu Harîk: Dârü’l-Melek, 3. Baskı, 2018.

- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali el-. *Tefsîru't-tabiîn: arz ve dirâse mukârene*. 2 Cilt. Dârü'l-Vatan li'n-Neşr, ts.
- İbn Abbas, Abdullah. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. thk. Mecdüddîn b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Teymiyye, Ebu'l- Abbas Takiyuddîn Ahmed. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebetu'l-Hayat, 1980.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zerzûr. Dimeşk, 3. Baskı, 1972.
- Kahraman, Ferruh. "Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve ihtilafa Bakış Açısı". *Usûl Dergisi* 12 (2009), 131-158.
- Kahraman, Ferruh. "Tefsirde İhtilaflar ve Sebepleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009), 157-183.
- Kahraman, Ferruh. "Tefsirde Tenevü ve Tezâd İhtilâfı Ayrımının Yetersizliği". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 85-107.
- Kahraman, Ferruh. *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivayet Algısı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 21-57.
- Karmış, Orhan. "Tefsir Tarihinin Büyük Siması: İmam-ı Mücâhid". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1985), 9-18.
- Kaya, Mesut. "Tefsirin Erken Döneminde Tevil: Mücâhid b. Cebr'in Aklî Yorumları". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 1-35.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Mücâhid b. Cebr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/441. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Kırca, Celal. *Kur'ân'a Yönelişler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.
- Kurban, Nur Ahmet. *İlk Dönem Tefsir Hareketleri -Mekke Ekolü Örneği-*. İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Muayzer, Muna bnt. Abdilaziz. *İhtilâfu't-tenevvü fî't-tefsîr dirasetun nazariyyetun tatbikiyyetun*. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1434.
- Mücâhid b. Cebr, Ebü'l-Haccâc. *Tefsîrü'l-imam Mücâhid b. Cebr*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Neyl. Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1989.
- Nalbant, Sümeýra. *Tefsirde Sahabe İhtilâfı*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- Nâsır, Sâlih. "Min Esbâbi ihtilâfî'l-müfessirîn el-müteallikati bi-merci'il zamîr". *Dâru'l-Manzûme* 34 (2007), 191-261.
- Oral, Murat. "Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Bazı Şaz Görüşlerin Analizi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 659-675.
- Özek, Ali. "Dirayet Müfessiri İbn Abbas". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 67-74.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirin Halleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991.
- Snober, Ahmed. "Küçük Sahâbîler ve Tabiûn Arasındaki İlmi Rekabet -İbn Abbas ve Bazı Tabiûn Arasındaki İlmi Tartışmalara Yönelik Analitik Bir İnceleme- et-Tenâfüsü'l-İlmî Beyne Tabakalın Sıgâri's-Sahâbe ve Tabakati't-Tâbiîn: Dirâse Tahliîyye li'l-Münâkaşâti'l-İlmiyye Beyne İbn Abbas ve Ba'zı't-Tâbiîn". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-III: -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri- Tebliğ ve Müzâkereler*. 232-342.

- İstanbul, 2018.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitâb, 1394.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-İ'tisâm*. thk. Selim b. İd el-Hilâlî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâr İbn Affân, 1992.
- Şâyi', Muhammed b. Abdurrahman b. Salih. *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessirîn*. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1416.
- Şerbâsî, Ahmet. Hz. Peygamber'den Günümüze Tefsir Ekolleri. çev. Mustafa Özcan. İstanbul: Özgü Yayınları, 2010.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Yayınevi, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dârü't-Terbiyye ve't-Türâs, ts.
- Tayyâr, Musâid b. Süleymân. *Fusûl fî usûli't-tefsîr*. Riyad: Dâru'n-Neşr ed-Düveli, 1993.
- Tiyek, Fatih. "İlk Dönem Tefsir Faaliyetlerinin Bağlamsal Açıdan Değerlendirilmesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/23 (2014), 151-182.
- Türcan, Saliha. *Rivayet Geleneğinin Dönüşümü*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Türcan, Selim. *Neshin Problematik Tarihi*. Ankara: Otto, 2017.
- Türk, Nurdoğan. "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)". *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/1 (26) (2020), 194-229.
- Yetkin, Vedat. "Tefsir Kâidelerinin Rivayet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2025), 1-30.
- Yitek, Fatih. *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Zehebî, Mustafâ Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2012.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed Abdullah. Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler. çev. Bünyamin Erul. Ankara: Otto, 2015.
- Zerkeşî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. thk. Ahmed Alî. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1376/1957.